

Milli yaddaşımızda elə şəxsiyyətlər var ki, adlarını xatırladıqca onların qəmli talelərindən ürəyə atəş düşür, adamın qəlbini sövq-təbii kədər bürüyür. Özündə zamanın çarxını geri döndərmək gücü tapıb bu şəxsiyyətlərin ömürlüyündə düzəlişlər aparmaq istəyirsən. Onların taleyini qaraltmış zülməti işığa, əzizlərinin, doğmalarının iqbalını puç etmiş faciələri xoşbəxtliklərə doğru yönləndirməyə can atırsan. Amma əfsuslar olsun ki, bunun iradən xaricində olduğunu dərhal da anlayırsan. Belə anlarda yeganə təsəllin bu insanlara əbədiyyət ömrü qazandırmış düşüncələri, ölməz əsərləri, sözün qüdrəti üzərində ucalan mənəvi abidələri olur. Onların ucalığına sığınıb, bu ucalıqdan düşən kölgədə ovunursan.



Məqsədli hücumlar və yuxarılardan gələn sifariş

Bununla belə 30-cu illərin ortalarından başlayaraq ona münasibətin dəyişdiyini, tənqidin öz yerini həbsə hazırlıq üçün məqsədli hücumlara verdiyini və bunun sifarişinin yuxarılardan gəldiyini görürük.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 13 iyun 1934-cü ildə keçirilmiş ilk qurultayında Cavid haqqında səslənən fikirlər bu baxımdan böyük maraq doğurur. Qurultayın ilk çıxışçısı - Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Mərkəzi təbliğat şöbəsinin müdiri Mikayıl Hüseynov nitqində Azərbaycan ədəbiyyatının dövrün tələblərini ödəmədiyini vurğulayır, bunun günahını ayrı-ayrı şair və yazıçılarda axtarır, onları sərt tənqid etdikdən sonra əsas fikirlərini Hüseyn Cavid yaradıcılığında konkretləşdirir. Maraqlıdır ki, məruzəçinin şairdən əslində nə istədiyi də konkret anlaşılmır. O, bir tə-

Sözü uca tutan şair

Cavid yanğısı

Oktyabrın 24-də anadan olmasının 140-cı ildönümü tamamlanmış Hüseyn Cavid də belə şəxsiyyətlərimizdəndir. Ədəbiyyata sevgi bəsləyən, əsl sözün dəyərini bilən hər bir azərbaycanlının ürəyində illərdir ki, aramı olmayan Cavid yanğısı var. Bu söz heykəlinin, parlaq simanın repressiyanın qanlı caynaqları ilə Vətəndən qoparılaraq Sibirin gə-dər-gəlməzinə göndərilməsindən, İrkutsk vilayətinin Tayšet rayonunda, iliklərə işləyən şaxtada köməksiz, kimsəsiz, doğmalarından uzaq qərrib bir durumda dünyasını dəyişməsindən 81 il ötsə də, bu itkinin qəlbimizdəki yarası hələ də qalmaqdadır.

Cavid - adı repressiyanın simvoluna çevrilmiş şəxsiyyətlərimizdəndir, qırmızı terrorun 1936-1937-ci illərindən söz düşəndə ilk xatırladığımız adlardan biridir. Ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarından indiyə qədər repressiya və bu qanlı cinayətin qurbanları mövzusunda ümumi şə-kildə çox yazılıb, Stalinin cəza məşınının əzib keçdiyi tanınmış şəxsiyyətlərimizin həyat və yaradıcılığı müəyyən qədər təhlilə cəlb edilib. Bununla belə ən azı Cavid nümunəsi göstərir ki, həmin insanlarla bağlı öyrənilməli, üzə çıxarıl-malı, tarixi-mənəvi kontekstdə dəyərləndirilməli məqamlar hələ çoxdur. Eyni zamanda repressiya qurbanı olmuş yara-dıcı şəxsiyyətlərimizə münasibətdə bax-ıx bucağının dəqiqləşdirilməsinə də ehtiyac var.

O, sözə xəyanət etmədi

Bu fikri heç yaxına da buraxmadı. Uzun illər müəyyən emosiyaların, ağrı-acıların, belə insanların çəkdikləri məşəqqətlərdən dolayı məyusluqların təsiri ilə düşüncələrimizdə həmin şəxslərin məzlum, zavallı obrazını yaradıblar. Amma Cavid şəxsiyyətinə yaşadığı dövrün əhatəsində nəzər salsaq, o zamana daxil ola bilsək, bu təəvvürlərin əsla böyük şairə uyğun gəlmədiyini, reallıqdakı Cavid əfəndinin bu təəvvürləri inkar etdiyini görəəcəyik. O, bir mübarizə adamı idi. Bəli, günahsız idi, ona qarşı edilənlər, həbsi, repressiyaya məruz qalması böyük haqsızlıq idi, zülm idi, amma Cavid zavallı da deyildi.

Cavid məğrur, öylməz, öz prinsiplərindən geri çəkilməyən şəxsiyyət idi və elə bunun da fəlakətinə uğradı. O, sözü müqəddəs sayırdı, sözə xəyanəti heç zaman özünə rəva görməmişdi. Toxunduğu problemlərlə, işlədiyi mövzularla, yaratdığı qəhrəmanlarla, dünyaya, insanlara münasibəti ilə hər cür ideologiyaların, quruluşların fəvqünə ucalmışdı və bunu hamıdan yaxşı özü bilirdi. Ona görə də Cavid əfəndi zamanın şərtlərinə, özün-dən qat-qat cılızların diktələrinə boyun əymirdi.

Barəsində müxtəlif tribunallardan səsləndirilən haqlı-haqsız tənqidlərə, mətbuat səhifələrində yazılan qərəzli yazılara rəğmən yenə də yolumdan çəkinmək fikrində deyildi. Əslində, Cavidin yaradıcılığı sovet dövrünün ideallarına yad deyildi. Sovet quruluşuna qədər Cavid bu ideallardan yazırdı, əzilən, əzab çəkən insanların problemlərinə diqqət yönəldirdi. Bununla belə o, insanı, ədəbiyyatın ideallarını kolxoz, sovxoz səviyyəsinə endirməyin əleyhinə idi. Şəxsiyyətə pərəstişi qəbul etmirdi. Eyni zamanda Cavid düşünmürdü ki, fəhlə-kəndli sinfinin bölli bir məkanda haki-miyyətə gəlməsi ilə insanın bütün problemləri həllini tapar.

Bu halda o dövrün prizmasından baxanda "Cavid həqiqətən də günahsız idi-mi?" sualı aktuallaşır. Cavidin böyüklü-

yü bu sualın cavabındadır. Sovet ideologiyasının pəncərəsindən Cavidin timsalında dövrün həyat şərtlərində sınımayan, öz mənəvi ideallarını, şəxsiyyətini qoruyan, mənlüyini qurban verməyən günahkar bir şair görünürdü. O, öz şəxsiyyəti ilə mühit yaradırdı. Sosializm cəmiyyəti-nin eybəcərlikləri ilə bir araya sığmayan şəxsiyyət meyarları müəyyənləşdirirdi. Cavidə baxıb onun kimi yaşamaq istəyənlər, belələrini özünə ideal bilənlər yeni quruluşa böyük təhlükə doğura bilərdilər. Ona görə də Cavid gec-tez aradan götürülməli idi və götürüldü də...

Bu güclü iradə sahibinə yalnız fiziki baxımdan üstün gəlmək olardı ki, dövrün məqam sahiblərinin bacardığı da yalnız bu oldu. İndi də adı lənətlə xatrlananlar Cavid sözünün, Cavid mənəviyyatının sarsılmaz gücü qarşısında o zaman da duruş gətirə bilməmişdilər, bu gün də varlıqları onun kölgəsində bir toz zərrəsi belə deyil.

Tənqid, yoxsa repressiyaya hazırlıq

Cavid şəxsiyyətinə böyük maraq onun repressiya olunmasının, həbsinin ayrı-ayrı təfərrüatlarına diqqəti cəlb edir. İndi də ara-sıra bununla bağlı o dövrün mətbuat səhifələrindən, saralmış arxiv sənədlərindən hansısa maraqlı faktlar gün işığına çıxır, insanlara təqdim edilir, müzakirə olunur, hətta bəzən qarşılıqlı ittihamlara yol açır.

Cavidin yaradıcılığı yaşadığı dövrdə də daim nəzərdə olub, hər əsəri ədəbi ictimaiyyətdə böyük həssaslıqla, bəzən ciddi tənqidlərlə qarşılanıb. Ümumiyyətlə, Cavidin yaşadığı dövrdə ədəbiyyatın insan və cəmiyyət həyatında oynadığı rol müstəsna dərəcədə böyük və əhə-miyyətli idi. Ədəbiyyat, mətbuat vasitə-silə oxuculara təqdim olunan yeni bədii əsərlər, səhnəyə qoyulan dramlar, ədəbi qəhrəmanlar insanların gündəlik həya-tında mühüm yer tuturdu, onların maraqlarını istiqamətləndirirdi. Televiziya, so-sial şəbəkələr kimi kommunikasiya vasi-tələrinin yaranmasına hələ bir neçə on il vardı, insanlar, demək olar ki, ədəbiyyat-la nəfəs alırdılar. Ona görə də hər yeni bədii ədəbiyyat nümunəsinin, o cümlə-dən Cavidin əsərlərinin ciddi şəkildə təftiş olunması, bəzən müəllifin hansısa yanaşmasına görə sərt tənqidlə üzləşmə-si təbii qarşılanmalı idi. Bütün bunlar ədəbi prosesin ümumi mahiyyətindən irəli gələn hal idi və müəyyən mənada hətta inkişaf, qüsurların aradan qaldırıl-masına, prosesin qaynarlığına xidmət edirdi. Bundan başqa, ədəbiyyatda yeni nəsillər, cərəyanlar formalaşaraq paralel inkişaf edirdi və onların hər birinin real-lıqlara, dövrün ab-havasına, ədəbiyyatın vəzifələrinə münasibəti fərqli idi.

Əfsuslar olsun ki, indi bəzən o dövrün mətbuat səhifələrindən hansısa tən-qidi materiallar tapılıb dövriyyəyə bura-xılır, bu materiallar repressiyaya məruz qalmış görkəmli şair və yazıçılarımıza qarşı "donos" kimi qiymətləndirilir. Fikrimizcə, o dövrü obyektiv araşdırmağa çalışan bir çox tədqiqatçılarımızdan da ifadə etdikləri kimi, bu məsələlərdə müm-kün qədər ehtiyatlı olmaq, ədalətli tənqi-di münasibətlə məqsədli hücumları, həb-sə hazırlıq kampaniyalarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Reallıq budur ki, ara-sıra haqqında yazılan, səsləndirilən tənqidlərə rəğmən Cavid o dövrün ən çox pərəstiş edilən, şəxsiyyətinə hörmət bəslənən, əsərləri geniş çevrələrdə oxunan, səhnəyə qoyu-lan ədiblərindən idi və bunu onun hətta ən sərt tənqidçilərinin yazılarından da duymaq mümkündür.

rəfdən Cavidi fəhlə və kolxozçuların həyatından heç nə yazmamaqda günahlan-dırır. Digər tərəfdən isə bildirir ki, o şair-dən neft və pambıqdan əsərlər yazmağı tələb etmir. Çıxışının hədə-qorxu hissə-sində isə əslində onun məqsədinin gələ-cək həbslər barədə xəbərdarlıqdan ibarət olduğu müəyyənləşir. "Siz bilirsiniz ki, vaxtilə Trotski Mərkəzi Komitənin büro üzvü idi və firqənin ən birinci rəhbərlərindən idi... Lakin buna baxmayaraq, on-lar firqə prinsiplərini pozduqları üçün və şəxsi tənqid əsası ilə firqədən kənar edil-dilər" (Aslan Kənan "XX əsrdə repressi-yaya məruz qalanlar" əsəri).

Qurultayda çıxış edən Ağa Hüseyn Rəsulzadə (sonradan repressiya qurbanı olub) adlı biri isə yazdığı əsərlərlə neft-dən, pambıqdan, onların planlarının hə-yata keçirilməsi yollarından bəhs edil-məsini şair və yazıçının əsas vəzifəsi ki-mi göstərir. Bu qurultaydan sonra Cavi-də qarşı tənqidlər sistemli xarakter alma-ğa başlayır və onun əsərlərində məqsəd-li şəkildə əksinqilabi, millətçilik meyil-ləri axtarılır.

509 nömrəli order

Yazıçılar İttifaqının 1937-ci ildə ke-çirilmiş iclaslarının birində ittifaqın səd-ri Hacıbaba Nəzərli həmkarlarının ittifa-qı sinfi düşmənlərdən təmizləmək haq-qındakı fikirlərinə şərik olduğunu bildi-rir. "...Biz bəzən ən böyük səhv bura-xanlar haqqında susuruq", - deyə sözləri-nə davam edir. - "Belə ki, Mustafa Quli-yev vaxtilə H.Cavid kimi kontrevolüs-yonu indiyə kimi kiməsə deməmişdir. Bundan başqa, ittifaqa qəbul vaxtı Ələk-bərli, S.Vurğun, Nəzərli ilə bərabər, S.Rüstəmin də günahı olmuşdur. Məncə, biz hamımız partiya və hökumət qarşı-sında cavab verməliyik". Məruzəçi dü-şünmürdü ki, o, bu etirafına görə nə vaxt-sa cavab verməli olacaq. Maraqlısı budur ki, həmin çıxışından cəmi bir neçə ay sonra Hacıbaba Nəzərli özü də Pyatıqor-skidə istirahətdə ikən xüsusi göstərişlə həbs edilib Bakıya gətirilir və repressi-yanın qurbanlarından olur.

1937-ci ilin martında Yazıçılar İttifa-qında keçirilmiş plenumda dörd məsələ müzakirəyə qoyulmuşdu. 1.H.Cavidin mə-sələsi. 2.M.Müşfiqin məsələsi. 3.Ə.Ca-vadın məsələsi. 4.Y.Vəzirin məsələsi.

Plenum üç gün davam etmiş, demək olar ki, bütün yazıçı və şairlər çıxışlarını özünütənqid ruhunda qurmuşlar. Şübhə-siz, əsas tənqid hədəfləri H.Cavid, M.Müşfiq, Ə.Cavad və Y.Vəzir olur. H.Cavid haqqında tənqidi fikirlərdən bi-ri belə idi: "Yazıçılar içərisində Azər-baycanın həyatı ilə daha az maraqlanan və Azərbaycan əməkçilərinin mübarizə-sinə yad olan əsərlər yazmaqdan əl çək-məyən Hüseyn Caviddir. Biz bilirik ki, Hüseyn Cavid burjua romantizminin məktəbində yetişmişdir. Bununla bəra-bər, o, Azərbaycan sovet və partiya təş-kiatlarının onun üçün yaratdığı imkanla-ra və hətta əsərinə verdiyi mükafatlara baxmayaraq, yenə Azərbaycan əməkçi-lərinin mübarizəsinə dair bir şey yazma-mışdır".

Vaxt keçdikcə yaradıcılıq təşkilatla-rında gərgin durum, çarpışma daha da ar-tırdı. Professor Bədixan Əhmədov "Ədəbiyyat və repressiya" məqaləsində yazır ki, ittifaq üzvləri bir-birinə qarşı qaldırılır, iclas və plenumlarda yaradıcı-lıq işində daha çox siyasi mövqə ortaya qoyulurdu. Bir sözlə, Azərbaycan ədəbi mühitində repressiya həərəti durmadan yüksəlirdi. Yuxarılarda isə Yazıçılar İtti-faqlında repressiyanın aparılması üçün məqam gözlənilirdi. Belə bir məqam Azərbaycan K(b)P-nin XIII qurultayında reallaşır.

1937-ci il iyunun 3-də M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrının binasında öz işinə başlayan qurultayda M.C.Bağı-rov S.M.Əfəndiyev, H.Sultanov və baş-qalarını "əksinqilabçı", "xalq düşməni" elan edir. O, öz nitqində Yazıçılar İttifa-qını da yaddan çıxarmır: "Bir baxın, Ya-zıçılar İttifaqlında kimlər öyləşmişdi: ha-zırda ifşa edilmiş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Bö-yükağa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Triniç və başqa əclaflar! Xalqın qəddar düşməni Ruhulla Axundov nüfuzundan istifadə edərək Yazıçılar İttifaqını bər-bad vəziyyətə salmışdır".

Qurultayda adı çəkilən yazıçılar artıq NKVD əməkdaşları tərəfindən həbs edi-lərək ağır işgəncələrlə sorğu-sual edilirdi. Qəzetlər isə düşmən obrazında yazı-lara geniş rəvac vermişdi. "Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqını hər cür əksinqi-labi millətçi, müsavətçi tör-töküntüdən təmizləyəlim!" hökmü artıq gündəmdə idi. "Təmizliyə başlanmalıdır", "Sona-dək ifşa etməli", "Səhvlərimiz haqqın-da", "Sıralarımızda düşmənə yer yox-dur", "Amansız olmalı" məqalələrində isə NKVD-nin həyata keçirdiyi təmizlə-mə işləri təqdir olunaraq ictimai ray for-malaşdırılırdı. Q.Rıklinin "Pravda" qəze-tində (8 iyun 1937-ci il) dərc olunan "Düşmənin hiylələri" baş məqaləsi isə bütünlüklə Azərbaycan Yazıçılar İtti-fa-qına həsr olunmuşdu.

Hüseyn Cavid haqqında istintaq ma-teriallarının toplandığı şəxsi qovluqdaki sənədlərdən onun müsavətçilərlə əksin-qilabi əlaqələrdə, onlarla milli səhbətlər aparmaqda, gənc şairləri ətrafına topla-yıb, onları müsavət yönümündə hazırla-maqda ittiham edildiyini görürük. Bu itti-hamlara əsasən, Cavidin toplanmış sü-butlar əsasında Azərbaycan Cinayət Mə-cəlləsinin 72-73-cü maddələri ilə təqsir-li bilinib, həbsi üçün təcili tədbir görülməsi təklif edilir. 3 iyun 1937-ci ildə H.Cavidin həbsi üçün 509 nömrəli order imzalanır və bundan bir gün sonra şairin evində axtarış aparılaraq protokol tərtib olunur. Axtarış zamanı onun evindən pasport, vəsiqə, Azərbaycan MİK-ə da-xil olmaq üçün 35 nömrəli buraxılış və-rəqi, bloknotlar və qeyd kitabçaları, şəx-si məktubları, müxtəlif fotoşəkilləri, port-feli, müxtəlif poçt açıqcaları, türk, ərəb, fars və başqa dillərdə kitabları, çap olun-mamış əlyazmaları və sairə götürülür.

Hər an dəyişən "qəhrəmanlar"

Həbsinin səhəri günü Hüseyn Cavid ilk dəfə dindirilir, əksinqilabi, millətçi təşkilatların üzvü olub-olmaması barədə bir neçə suala cavab verir və cavabların-dan onun həbsdə saxlanması üçün heç bir əsasın olmadığı görünür. Bu halda xüsusi şöbənin əməkdaşları Yazıçılar İt-tifaqının üzvlərindən istifadə etməyə qə-rar verib "Azərnəşr"də tərcüməçi işlə-yən Mikayıl Rzaquluzadəni dindirmək üçün DTK-nin zirzəmisinə gətirirlər. Ar-tıq 1938-ci ilin mart ayı idi. Onu izaha-tında istədiklərini deməyə məcbur edir-lər. Cavidi 1926-cı ildən tanıdığını, 1933-cü ildən isə yaxın münasibətlərinin başladığını bildirən M.Rzaquluzadə onun əksinqilabi, burjua-millətçi fəaliy-yətindən, ədəbi yaradıcılığının Türkiyə-yə tərəf yönəlməsindən danışır. Hüseyn Cavidin yazıçı, şair və dramaturq kimi yazılarında sovet həqiqətlərini düzgün əks etdirmədiyini, əsərlərini əksinqilabi, millətçilik ruhunda qələmə aldığını bil-dirir. Xüsusilə şairin "Peyğəmbər", "İb-lis", "Siyavuş", "Topal Teymur" və digər bu kimi əsərlərindəki panislamist, pan-türkist elementlərini diqqətə çatdırır. Onun osmanlı ideologiyasını, türk ordu-sunu təriflədiyini, Türkiyə mətbuatının Cavid yaradıcılığını xüsusi diqqətdə sax-ladığını bildirir.

Hüseyn Cavid 2 il Bakıda DTK-nin zirzəmisində saxlanılır. 1939-cu il iyunun 9-da "əksinqilabi fəaliyyət" ittihamı ilə 8 il islah əmək düşərgəsinə məhkum edilir. Onu Maqadana göndərirlər. 1941-ci ilə-dək orada qalır. Həmin ilin sentyabrında şairi İrkutsk vilayətinin Tayšet rayonuna gətirirlər. Hüseyn Cavid 1941-ci il de-kabrın 5-də 59 yaşında orada vəfat edir.

17 il sonra Mikayıl Rzaquluzadənin istintaqa əvvəlki ifadəsinin tozyiq altın-da verildiyi aydın olur. O, Hüseyn Cavi-di güclü bir şair kimi xarakterizə edir, "Şeyx Sənan", "Siyavuş", "Dəli Knyaz" və başqa əsərlər yaratdığını, ən çox yadda qalan əsərlərini isə sovet dövrün-də yazdığını bildirir. Hüseyn Cavidin fəhlə sinfinə xüsusi rəğbətinin oldu-ğu nu xatırladır. Şairin əksinqilabi, millətçi fəaliyyəti barədə isə ona heç nə məlum olmadığını, ümumiyyətlə, ifadələrin müstəntiq tərəfindən dəyişdirildiyini iddia edir.

Bu etiraflarla Cavidi geri qaytarmaq, təbii ki, mümkün deyildi. Amma bütün bunlar bir daha göstərir ki, şəxsiyyətin böyüklüyü bütün şərtlər altında öz ləya-qətini, mənəviyyatını qorumasıdır. Çox-larından fərqli olaraq Cavid bunu bacar-dı və səma şairi olduğunu əbədiyyət öm-rü ilə bir daha təsdiqlədi.

İradə ƏLİYEVA,
"Azərbaycan"

Azərbaycan. - 2022.- 13 noyabr.- S.9.